

ТУРЧИНА О. С.,
здобувач кафедри кримінально-правових
дисциплін факультету права
та масових комунікацій
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.81

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ВПЛИВУ НА ВИПРАВЛЕННЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЮ ЗАСУДЖЕНИХ

Стаття присвячена аналізу становлення і розвитку здійснення громадського впливу на виправлення та ресоціалізацію засуджених. Проаналізовано, в яких формах у різні історичні періоди здійснювався громадський вплив на виправлення й ресоціалізацію засуджених.

Ключові слова: громадськість, виправлення, ресоціалізація, товариство, патронаж.

Статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов становления и развития осуществления общественного влияния на исправление и ресоциализацию осужденных. Проанализировано, в каких формах в разные исторические периоды осуществлялось общественное влияние на исправление и ресоциализацию осужденных.

Ключевые слова: общественность, исправление, ресоциализация, общество, патронаж.

Article is devoted to consideration of some aspects of formation and development of implementation of public influence on correction and resocialization of convicts. It is analysed in what forms during the different historical periods public influence on correction and resocialization of convicts was carried out.

Key words: public, correction, resocialization, partnership, patronage.

Вступ. На сьогодні в Україні відбувається процес реформування пенітенціарної системи. Створення надійної й підконтрольної суспільству пенітенціарної системи України неможливе без глибокого, неупередженого дослідження її на всіх етапах історичного розвитку. Залишення без уваги, необачливе руйнування накопиченого протягом років досвіду, традицій та надбань може негативно вплинути на ефективність перетворень.

Однією зі складових етапу реформування пенітенціарної системи є забезпечення максимально можливого доступу інститутів громадянського суспільства до кримінально-виконавчої діяльності держави. Необхідність удосконалення діючих механізмів здійснення громадського впливу актуалізує звернення до історичного досвіду.

Теоретичною основою написання статті стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: М.Н. Гернета, О.М. Григор'єва, В.В. Єсіпова, Ф.М. Малініна, О.П. Неалова, В.Г. Неділько, В.М. Пальченкової, В.В. Россіхіна, І.Я. Фойницького та ін.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути та узагальнити історичний розвиток громадського впливу на виправлення і ресоціалізацію засуджених із часів протекторату Російської держави.

Результати дослідження. Одним із початкових кроків залучення громадськості до діяльності місць позбавлення волі як однієї з основних умов успіху соціально-виховного

процесу та ресоціалізації засуджених стали Міжнародні тюремні конгреси, що відбулися в Стокгольмі (1878) та Римі (1885). На конгресах розглядалося питання про участь представників громадськості в роботі місць позбавлення волі в таких формах, як спостережні ради (комісії). У результаті обговорення було прийнято рішення про створення при кожній пенітенціарній установі спостережно-підкувальних комісій як органів, що були повністю відокремленими від тюремних адміністрацій [1, с. 323–324].

Проаналізувавши історико-правове становлення громадського впливу на пенітенціарну систему, ми зазначимо, що одним з основних витоків здійснення громадського впливу стало створення в XIX столітті Товариства піклувального про тюрми.

До моменту заснування вищезгаданого Товариства контрольно-наглядові функції за пенітенціарною системою покладалися виключно на державні органи – як правило, на прокуратури. Так, після встановлення в 1654 р. протекторату Російської держави на території України посилюється вплив законодавства Російської імперії й починають застосовуватись норми Соборного Уложения 1649 р. царя Олексія Михайловича, в якому тюремне ув'язнення передбачалось у понад сорока випадках і вже однозначно сприймалось як покарання до позбавлення волі. Натомість Уложения не містить яких-небудь норм, що регулюють правове положення ув'язнених. Разом із тим у ст. ст. 4, 44, 95, 97 глави XXI Соборного Уложения з'являються норми кримінально-виконавчого характеру, які стосуються питань здійснення контролю за тими, хто утримувався в тюрмах. Безпосередній контроль покладался на тюремних сторожів і цілувальників, які через присягу («цілування») і поруку вибиралися сошними людьми, а у ст. 101 Уложения визначались засади управління тюремними справами. Ця функція покладалась на губних старост, які повинні були регулярно оглядати в'язниці й перевіряти несення служби тюремними стрільцями: «...в городах тюрьмы ведают губные старосты, и губным старостам доведется тюрьмы и тюремных сидельцев осматривати по часту, чтобы тюрьмы были крепки, и у тюремных бы сидельцев в тюрьмах ничего не было, чем им из тюрьмы вырезатися...». Усією цією справою управляв Розбійницький приказ [2, с. 45].

Зазначені норми визначали новий етап у розвитку контрольно-наглядової діяльності держави за тюремними установами (за російськими джерелами саме так називались місця позбавлення волі) [3, с. 205].

Імператор Всеросійський Олександр I на законодавчому рівні, поклавши обов'язки на Сенаторів, слідкував за станом тюремної системи. Так, Сенатор мав наглядати за тим, щоб не було знущання над в'язнями з боку працівників тюрми, щоб злочинці були розділені за характером вчиненого діяння, щоб підсудним було виділене належне харчування. Саме Олександр I поклав початок існуванню та розвитку громадського контролю за пенітенціарною системою, затвердивши Статут (Правила) Товариства піклувального про тюрми 19 липня 1819 року [4, с. 66]. Дану організацію вчені розглядають і як започаткування патронату в пенітенціарній системі.

Незважаючи на те, що Правила не були нормативним актом у сучасному розмінні і лише опосередковано регулювали виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі, сучасні дослідники оцінюють їх в якості одного з перших більш-менш цілісних діючих юридичних документів, де визначалася мета покарання у виді позбавлення волі, розкривалися засоби виправлення, окреслювалися основні режимні вимоги.

Правила надали Товариству широкі можливості для участі в справах пенітенціарної системи, а його діяльність дала новий напрямок політиці, спрямованій на удосконалення пенітенціарної системи зусиллями громадських благодійних організацій.

Основною метою Товариства було визнано «моральне виправлення засуджених злочинців, покращення стану місць ув'язнення». На думку засновників Товариства, забезпеченню виправлення злочинців повинні були сприяти п'ять основних способів: 1) постійний нагляд за ув'язненими; 2) розміщення їх залежно від виду злочину; 3) настанови в правилах християнського благочестя і доброї моральності; 4) заняття пристойними вправами; 5) утримання порушників дисципліни в окремому місці. Для реалізації поставленої мети і виконання завдань обов'язком Товариства було визнано збір коштів для покращення стану пенітенціарної системи [5, с. 311–312].

У радянській історіографії неоднозначно ставилися до діяльності Товариства. Зокрема, М.М. Гернет вважав, що Правила мають на меті благі наміри стосовно ув'язнених, хоча умови, в яких вони знаходилися, були в цілому непридатними для здійснення виховного процесу, «тому не дивно, що створювалося абсолютно абсурдне становище: моральний вплив треба було здійснювати на осіб, які сиділи в тюрмах із ланцюгами на шиї, були замуровані в тюремні стіни, з кайданами, колодками і рогатками» [6, с. 141].

Із точки ж зору В.М. Пальченкової, не можна так однозначно заперечувати можливість виконання поставлених Товариством завдань. Хоча вони дійсно мали декларативний характер, але члени Товариства, особливо на першому етапі існування, свідомо виступали за покращення стану тримання засуджених і зробили значний внесок у запровадження гуманних основ виконання покарання у формі позбавлення волі. Причому самі засновники Товариства чітко усвідомлювали всю складність взятих на себе зобов'язань. Адже в самих Правилах йдеться про складність втілення мети виховання та виправлення засуджених у непристосованих до людського існування умовах.

Основним досягненням Товариства, безумовно, є закріплення права без будь-яких перешкод, у будь-який час, без узгодження з посадовими особами, оглядати місця утримання засуджених. Таким чином, вже на початку XIX ст. члени Товариства отримали досить широкі контрольні повноваження, причому особлива цінність і значимість такого контролю полягала в тому, що він здійснювався громадською організацією, не пов'язаною відомчими зв'язками, що значно підвищувало його ефективність і об'єктивність. На жаль, до сьогоднішнього дня в Україні не існує дієвого превентивного механізму запобігання поганому поводженню із засудженими, а, як бачимо, спроби його започаткування мали місце ще на початку XIX століття [7, с. 75].

Товариство з моменту свого заснування змогло зосередити у своїх руках і взяти на себе значну частину функцій тюремної адміністрації. Ця обставина змусила уряд вдатися до експерименту з трансформації основ діяльності Товариства, зокрема здійснити спробу відмовитися від його суто громадського статусу і створити симбіоз із державного відомства і громадської організації для управління пенітенціарною системою.

Кроком на шляху до перетворення Товариства з благодійної на державно-громадську організацію стало затвердження імператором 07 листопада 1851 р. Статуту Товариства, що, на нашу думку, значною мірою змінило його правову природу та суть. Адже тепер Товариство перетворювалось із приватної організації на офіційну бюрократичну установу, частину державного апарату.

Наприкінці XIX ст. Товариство, піклувальне про тюрми, було позбавлене можливості значно впливати на пенітенціарну систему Російської імперії, а його комітети на місцях знов зосередилися на благодійній діяльності. У такому виді Товариство проіснувало в Україні до 1919 р. й було ліквідоване згідно з декретом РНК УСРР «Про суд».

Таким чином, в історії Російської імперії відбулося зародження соціального феномену – створення громадського об'єднання, яке не просто вільно здійснювало нагляд за діяльністю пенітенціарної системи, але й домоглося покращення умов тримання ув'язнених, здійснювало виховну та реабілітаційну функцію засуджених, надавало допомогу звільненим із місць тримання в пошуку житла та роботи, тобто займалося ресоціалізацією особи.

Наступним проявом громадського впливу на пенітенціарну систему та ресоціалізацію засуджених стало заснування тюремного патронажу.

Вирішальним фактором, що вплинув на заснування спеціальних громадських товариств патронажу, стала зацікавленість суспільства в усуненні обставин, які потенційно могли б підштовхнути колишнього в'язня до скоєння нового правопорушення. Принагідно зазначимо, що в деяких країнах Європи на той час вже був накопичений певний практичний досвід надання моральної та матеріальної допомоги в'язням і відпущеникам. Благодійна діяльність здійснювалася через окремих представників або братства церквою, яка була зацікавлена в насадженні серед населення християнського вчення і поширенні християнських чеснот. Подібна допомога мала яскраво виражене релігійно-філантропічне забарвлення.

У деяких випадках зацікавленість долею ув'язнених проявляли також окремі світські благодійні товариства.

Так, Ф.М. Малінін у своїх наукових доробках виділяв три види тюремного патронажу, залежно від суб'єктів, які його здійснюють: державний, церковний і приватний (суспільний), віддаючи перевагу останньому. Учений зазначав, що патронаж є формою поєднання зусиль суспільства і держави для боротьби зі злочинністю, він «служує наочним підтвердженням того, що задоволення інтересів суспільства не суперечить меті держави. Навпаки, суспільство й держава є могутніми союзниками в справі спасіння «знедолених». Там, де утворилися приватні патронати, вони приносять значну користь і сприяють зниженню повторної злочинності» [8, с. 18].

Наукову точку Ф.Н. Малініна поділяє й В.В. Єсіпов у своїй праці, де він зазначає, що завдання держави вичерпані тюремним ув'язненням, а завданням суспільства повинно стати надання підтримки особам, котрі звільнилися з ув'язнення, які є найбільш небезпечними для правопорядку [9, с. 234].

У 70-рр. XIX ст. розпочався новий етап розвитку патронату в Росії, що знаменувався більшою зосередженістю благодійних товариств на проблемах колишніх в'язнів. У 1875 р. Санкт-Петербурзький комітет Товариства піклувального про тюрми заснував «Пристановище для звільнених із місць позбавлення волі», де існувало й особливе відділення для неповнолітніх.

Основна мета цього закладу полягала в забезпеченні колишніх в'язнів харчуванням і оплачуваною роботою [10, с. 665].

Першим спеціальним товариством кураторства над особами, звільненими із місць позбавлення волі, в Російській імперії вважається створене у 1878 р. товариство патронажу в Кишиневі. До початку XX ст. таких товариств нараховувалося лише 23, у тому числі на території українських губерній, у Києві, Одесі та Харкові. Усі вони були засновані на межі XIX–XX ст.

Особливо актуальним питання про створення патронажу постало на межі XIX та XX ст., що було пов'язано зі скасуванням, за незначним виключенням, заслання до Сибіру, у зв'язку з чим відбулося чергове різке збільшення кількості засуджених до позбавлення волі. Для розробки заходів, пов'язаних зі скасуванням заслання, Міністерством юстиції було створено спеціальну комісію, яка на першому ж своєму засіданні серед основних завдань визнала необхідність створення тюремного патронажу й закликала до сприяння всіма засобами приватній благодійності в місцях позбавлення волі.

У 90-і роки XIX ст. у патронатній діяльності в Росії з'явилися нові тенденції, що проявлялися в наданні матеріальної допомоги не тільки особам, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, але й їхнім родинам, намаганні не тільки полегшити адаптацію звільнених осіб, але й повернути їх до чесного життя. Перед товариствами патронату постало завдання боротьби зі злочинністю шляхом утримання колишніх в'язнів від скоєння нових злочинів. Такий підхід обґрунтовувався необхідністю релаксування особи, яка внаслідок засудження втратила зв'язок із суспільством, розірвала соціально корисні контакти, випала з рамок соціального життя. Релаксування розглядалося як загальне соціальне завдання патронату, що полягало, з одного боку, у відновленні довірливого ставлення суспільства до особистості, а з іншого боку, мало за мету підбадьорити її, вселити впевненість у власних силах [11, с. 248].

У звіті по Головному тюремному управлінню за 1910 р. йшлося про те, що діяльність товариств патронату до того часу ще не визнавалася такою, що засвоїла найбільш доцільні методи та прийоми. Головним утрудненням називалася необхідність присвячувати кожному патронованому достатньо багато часу, що не могло бути прийнятним для всіх членів товариств. Останні в основному обмежувалися виплатою членських внесків, а всю діяльність зі сприяння підопічним залишали правлінню товариства. Члени ж правління, у свою чергу, посідаючи те чи інше службове або суспільне становище та маючи особисті справи та турботи, також були позбавлені можливості виявляти достатньо енергійну діяльність у вказаному напрямку.

Проте належне організаційне забезпечення діяльності товариств патронажу дало свої результати. Поєднання зусиль держави, тюремного відомства і громадських об'єднань у питаннях трудового та побутового забезпечення звільнених і допомога членам їх родин привели до зниження рівня злочинності, особливо рецидивної, сприяли зміцненню режиму і дисципліни в місцях позбавлення волі; дали змогу більш ефективно організовувати процес виправного впливу.

Висновки. Вивчаючи історичний досвід становлення одного із засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, хочемо зазначити, що одним із основних витоків здійснення громадського впливу стало створення громадського об'єднання (Товариства піклувального про тюрми), яке домоглося покращення умов тримання ув'язнених, здійснювало виховну та реабілітаційну функцію засуджених, надавало допомогу звільненим із місць тримання в пошуку житла та роботи, тобто займалося ресоціалізацією особи.

Іншим, на наш погляд, витком громадського впливу був тюремний патронаж, окремі ознаки якого мають місце і сьогодні. Незважаючи на те, що розвиток його йшов повільно, належне організаційне забезпечення діяльності товариств патронажу дало свої результати. Поєднання зусиль держави, тюремного відомства й громадських об'єднань у питаннях трудового та побутового забезпечення звільнених і допомога членам їх родин стало безсумнівною ознакою зародження інститутів громадянського суспільства в Російській імперії.

Список використаних джерел:

1. Фойницький І.Я. Учение о наказаніях в связи с тюремоведением / І.Я. Фойницький. – Спб. : Типография Министерства путей сообщения, 1889. – 503 с.
2. Россіхін В.В. Пенітенціарна система російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Россіхін. – Х., 2005. – 219 с.
3. Неділько В.Г. Розвиток правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі в ХVІІ-ХІХ століттях на території сучасної України / В.Г. Неділько // Право і суспільство. – 2014. – № 6-1. – С. 204–209.
4. Григор'єв О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.М. Григор'єв. – Х., 2007. – 207 с.
5. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1819 г.: в 45 т. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXXVI. – 1830. – 734 с.
6. Гернет М.Н. История царской тюрьмы / М.Н. Гернет. – [2-е изд., доп. и пересмотр.]. – М. : Госюриздат, 1951. – Т. 2. – 548 с.
7. Пальченкова В.М. Трансформація правової регламентації діяльності Товариства піклувального про тюрми (1819–1919) / В.М. Пальченкова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 14. – С. 73–82.
8. Малинин Ф.Н. Роль общества в борьбе с преступностью. Тюремный патронаж / Ф.Н. Малинин. – СПб. : Тюремный вестник, 1906. – 132 с.
9. Есипов В.В. Очерк русского уголовного права: Преступление и преступники. Наказание и наказуемое. Часть общая / В.В. Есипов. – 2-е изд., пересмотр. – СПб. : Тип. Н.В. Васильева, 1898. – 402 с.
10. Фойницький І.Я. Патронаж в России и за границей / І.Я. Фойницький // Вестник Европы. – 1878. – февраль. – С. 640–671.
11. Неалов О.П. Патронаж як форма участі громадськості у реалізації тюремної політики в Росії (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Неалов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 16. – С. 244–250.

